

СТЕНОГРАМА

запису спогадів Д-р філософських наук Пилипа Лазаровича

Фрідмана.

Бесіду вів Вчений ... комісії Гак Д.К.

стенографістка Шестопалова Г.В.

Я народився у Львові у 1901 р. В 1919 р. закінчив гімназію у Львові а в 1925 р. університет у Відні. За польської влади працював у Лодзі, учителем історії в гімназії і в Варшаві. З 1939 р. працював в середній школі у Львові. З 1940 р. – в Інституті Економіки Академії Наук УРСР у Львові. Підчас німецької окупації працював до серпня 1942 р. продавцем хліба в крамниці. В 1942 р. був взятий до концлагеру, але втік і переховувався по селах і у Львові до приходу радянських військ.

Мої спогади в основному будуть стосуватися в висвітленні долі хх єврейської частини населення міста Львова в часи німецького панування на українських землях.

У Львові перебувало в часи входу німецької армії 30.IV.-41 р., не зовсім точним за обчисленням, яке залишилося в єврейській громаді, коло 135.000 євреїв. Німецькі офіційні джерела передають число євреїв в тому часі на 114.500 чоловік. Правдоподібно вірніша цифра перша, бо німці старалися показати, що євреїв було менше. Мені здається, що цифра перша вірніша тому, що вона відповідає цифрам, що залишилися в пізнішому періоді.

Щоби ілюструвати темпи знищення єврейського населення у Львові найліпше буде навести цифри населення, яке залишилося за обчисленням карткового бюро.

До жовтня 1941 р. єврейське населення получало картки від “Народної Торгівлі”, а пізніше від карткового відділу, який був утворений при єврейській громаді. І ці цифри не цілком точні. Від початку до серпня 1942 р. ці цифри перебільшені тому, що люди брали картки для тих, які загинули вже, але відомостей про це ще не було.

Були також зловживання з цього боку *карткового бюро*. Карткове бюро могло таким чином використовувати для себе *додаткові картки* і крім того подавати допомогу людям, які потребували збільшення пайку, бо не могли купити на чорному ринку. Пайок був дуже малий. Про це і пізніше дам більші відомостей.

Таким чином можна числити, що в цих всіх цифрах карткове бюро є завжди кілька *тисяч* фіктивних душ. Це треба мати на увазі.

На місяць жовтень 1941 р. видано “Народною Торгівлею” для єврейського населення 119.000 карток.

Від 1-го листопада картки були уже видані картковим відділом при єврейській громаді.

<i>На місяць</i>	<i>листопад</i>	<i>1941р.</i>	<i>109.000</i>
<i>“</i>	<i>XII</i>	<i>1941</i>	<i>106.000</i>
<i>“</i>	<i>I</i>	<i>1942</i>	<i>103.000</i>
<i>“</i>	<i>II</i>	<i>“</i>	<i>97.000</i>
<i>“</i>	<i>III</i>	<i>“</i>	<i>96.000</i>
<i>“</i>	<i>IV</i>	<i>“</i>	<i>86.000</i>
<i>“</i>	<i>V</i>	<i>“</i>	<i>84.000</i>
<i>“</i>	<i>VI</i>	<i>“</i>	<i>82.000</i>
<i>“</i>	<i>VII</i>	<i>“</i>	<i>82.000</i>
<i>“</i>	<i>VIII</i>	<i>“</i>	<i>76.000</i>
<i>“</i>	<i>IX</i>	<i>“</i>	<i>36.000</i>
<i>“</i>	<i>X</i>	<i>“</i>	<i>33.000</i>
<i>“</i>	<i>XI</i>	<i>“</i>	<i>29.000</i>
<i>“</i>	<i>XII</i>	<i>“</i>	<i>24.000</i>

Від серпня місяця 1942 р. цифри вже не є перебільшені тому, що помагають, що від того часу було в деякій мірі навіть більше населення чим вказують цифри карткового бюро. Тоді була така ситуація: було вже ясно, що німці хочуть винищити євреїв і тому вони *карткове бюро*

не показувало точних даних про кількість євреїв.

З єврейської громади був натиск, щоб харчове бюро не збільшувало числа євреїв. Багато людей бажали сховатися, щоб німці про них і не знали. Вони уже не реєструвалися, бо переховувалися. Коли *наприклад* цифри за вересень місяць харчового бюра виносить в 36.000 людей, гадають, що цифра фактична була 40.000. Останні цифри торкаються листопаду 1942 р. Від того часу вже нема цифр карткового бюро, бо єврейську громаду було ліквідовано, а євреї получали харчі при своїх підприємствах, де працювали.

Перейду до хронологичного перегляду подій. Після приходу німців 30 червня 1941 р. у *Львів* негайно почалася акція проти євреїв, але німці організували її так сурово, що євреї не згуртувалися. Німці говорили тут про трупи, які вони знайшли в “Бридідках”, [*тюрма на на Казимирівській вул.*], *в тюрмах при вулиці Лонцкого, на Замарстинівській і Яховича.*

Знищення євреїв в місті Львові почалося з першого дня приходу німців тобто 30.IV.-1941 р. Проте на перших порах німці провадили це знищення провокаційно. Користуючись відходом радянських військ, деяку частину єврейського населення німці завели до тюрем і там постріляли, при чому цей розстріл провадився в супроводі екзекуції, з тим щоб не можна було впізнати *замордованих*. Разом з тим переслідувалась і друга мета, подати як приклад в “звірств” звязку НКВД, що перед своїм уходом зі Львова буцім то розстріляли політичних в'язнів. *Отже для прибирання цих трупів, які були фактично трупи євреїв, знищених німцями*) німці відразу, як прийшли, почали ловити по вулиці і по хатах євреїв, які мусили прибирати цих трупів, але залишившись в живих розповіли потім, що фактично вони ніяких трупів не прибирали, але впізнали серед них багато міських євреїв, тільки що забитих. Про це свідчив пізніше розстріляний д-р Еліяш Ізидор Ляу – адвокат у Львові вул. Беренштайна 1. Він розказував:” в різних частинах

колосального подвіри стояли кучки євреїв, якими займалися німці. Вони провадили різні езекуції. В одній купі їх лише били, в другій купі стріляли”. В його купі було так: він стояв довгий час, але його не били. Врешті він попав в якусь чергу перед якимсь дверима. Туди входили поодинокі. Коли хто входив, ~~останній~~ *останні які залишалися зовні* – чули вистріли. В черзі повторювалися *сторожущим німецьким вахмйстром* такі слова: *”Sie Rache ist süß”* [”помста є солодка²] ~~це казали німці~~. Так стояв він довгий час. “Переді мной стояв знакомий аптекар і його ~~мій~~ син, у якого був розбитий череп. Вони сварилися зі мною, що я хотів піти пізніше, але мені було все рівно. Я пішов вперед. Там я побачив багато трупів забитих, але вони ще рухалися, стогнали. Німецький офіцер з револьвером в руках приказав мені йти на гору. Я пішов. У мене не було жодної думки. В тій хвилині я не думав ні про дитину ні про жінку, я закрити очі, але він приказав одкрити, але я нічого не бачив. Офіцер ~~xxxxxx~~ керував дулом пістолета, але я чув пістолет дав осечку і тоді він сказав мені йти геть і крикнув *солдата який стояв у дверей “Für heute genug”* – [на сьогодні досить]. Після цього в той день нікого більше не вбили. Через дві-три години “нас всіх випустили”. Досить велика частина людей вийшла з цього подвіря і розказували як з них знущалися німці: їх били, приказували стояти біля стени, наче то збиралися в них стріляти, але не стріляли. На загал частина людей цих вийшла, частина була забита. Це все було до 3-го липня 1941 р. Між іншим були забиті рабін д-р Левін і бувший редактор єврейського щоденника *“Хвіла”* Гешерлес. Скільки осіб взагалі забито, не можу сказати, бо є різні оцінки і жодна не може бути вірогідною. Німецька тактика була не давати віддиху, одна акція йшла за другою.

4-го липня почали хватати людей нібито до роботи. Забирали і до будинку гестапо на вул. Пелчинського, тоді взято було до 2000 людей.

Знаю це з оповідань двох осіб, з яких один не живе [тов. Редер] і другий Гофман Міхал, [який зараз у Львові і працює на залізній дорозі.] Цих євреїв тримали в такий спосіб: їм приказували сидіти на землі, не вільно було рухатися, пізніше групами їх забирали на авто і везли кудись, нібито на роботу, везли їх до білогорського ліса і там розстрілювали. З двох тисяч залишилося тільки 600 чоловік. 1.400 було забито.

В липні місяці німці приступили до організації єврейської громади яку організували як інструмент німецької політики проти єврейського населення. Єврейська громада була створена для того, щоб витиснути з євреїв все їх майно, гроші, робочу силу. Людей, які числилися за єврейською громадою можна поділити на дві категорії: на людей наївних і на людей – негідників. Наприклад до числа наївної людини можна віднести єврея д-р Парнаса – керівника єврейської громади. Це був старий адвокат, людина дуже обмежена, людина, яка мислила категоріями часів Австро-угорщини. Він дивився на німців, як на людей культурних, вірив в порядок і легальність і в цьому виявилася його наївність. Такі люди думали, що німці дадуть їм можливість влаштувати єврейські громади, вірили в єврейську економію, думали, що буде єврейське господарче життя і єврейське культурне життя, і вважали, що вони перебуваючи в єврейській громаді, виконують народний обов'язок. Негідники від самого початку зрозуміли мету німців але вони хотіли врятуватися самі і мати якусь наживу: наприклад, єврей ~~Говшовський~~ *Гошовський*, Лібес та інші, але це не найгірші негідники.

Єврейська громада почала свою роботу з того, що стягала з населення єврейського великі контрибуції. Все єврейське населення було переконане, що ці контрибуції будуть родом викупу від інших переслідувань. Бувало, що єврей без примусу вносили контрибуції, стояли в черзі, щоб скоріше викупити себе, огородити від

смерти. Бідні люди продавали речі, щоб заплатити, віддавали на цю контрибуцію різні цінності. Розмірів контрибуції не пригадую, але вона була дуже висока.

Ще під час збору контрибуції німці зробили нову акцію. Вони забирали з хат представників львівської єврейської інтелігенції. Це було негайно, робилося це чемно, вони просили *зайти з ними тільки на хвилинку до міліції* начеб то треба було щось вяснити. Вони просили не вбиратися, бо “через пів години ви повернетесь до дому”. Так було з д-р Гельманом, адвокатом, який також належав до наївних людей. Коли у Львові стало відомо, що німці забирають багато людей, то німці заявили, що ці закладники будуть затримани до цих пір, поки євреї не заплатять всю контрибуцію, але всі ці люди не повернулися, хоч контрибуція була виплачена, і потреби в закладниках не було, тому, що євреї добровільно зносили гроші і речі.

Під карою смерти всі євреї носили опаски з зіркою. Це була перша проба ізоляції. Нарукавники ці були різні. ~~В справі завдання~~ ~~нарукавників~~ ~~німці~~ ~~проявили~~ ~~певну~~ ~~винахідливість~~. ~~Нарукавники~~ Вони встановлювалися різного характеру, з тим щоб встановити певну ієрархію єврейської громади, в залежності від характеру і місця роботи, суспільного положення і придатності євреїв до німецької служби. Для тих, що працювали в воєнних підприємствах додавався *до нарукавника* ще зелений кант. Хто працював на *німецькій “біржі праці”* носив фіолетний кант. Для глухонімих були спеціальні жовті нарукавники. Ххххххх хххххх

Рівночасно в липні місяці німці почали викидати євреїв з будинків. Ця акція мала організований характер. Вони виділили кілька вулиць *для німців*: наприклад: вул. Софії, Дверницького, Жижинська, Снопківська. Крім того були індивідуальні акції, коли якомусь німцю подобалося помешкання. В цьому місяці було забито до 200 чоловік, це тільки при викиданню з будинків.

Рівночасно було в місті організовано хапання людей по вулицях, яких посилали на роботи. Дехто повертався з цих робіт а дехто і ні. Це була постійна акція. Жертви були щодня, а скільки невідомо. Були деякі наївні люди які думали створити легіон єврейської праці і цим спасти інших від щоденного хватування. До легіону хотіли взяти крепких людей, здорових. Таким чином можна булоб систематично і легально влаштувати цю справу з німцями. Цей легіон існував кілька днів. Це була приватна ініціатива. Жертвою цієї легіонерської праці виявився і мій брат Фрідман Самуїл, та д-р Голігер Натан, які всупереч моїй пораді не йти на цю роботу, пішли і назад не повернулися.

25, 26, 27 липня проти євреїв була проведена нова акція, українською поліцією. На ці дні припадала якась річниця жалоби, чи по Петлюрі, чи по Коновальцеві, а зокрема точно не знаю.

Німці дозволили українській поліції в порядку помсти відбирати певну кількість євреїв і розправлятися з ними, як вони хотять. Загинуло тоді коло 1.500 чоловік. Ці дні серед єврейського населення стали називатися "петлюрівськими днями". *Подробиці і цифри* Про цих загиблих євреїв я довідався від лікаря-хірурга д-р Юреума, який загинув пізніше. Хххххх

На цей же період припадає і спалення німецькими військами молитвенних будинків (синагог).

Являється характерним, що у всіх цих знищеннях над євреями цивільні мешканці Львова участі ніякої не приймали, а спроби німців натравити українців, та поляків на євреїв не вдалися.

В серпні 1941 р. починається серед єврейського населення ознаки голода. Приділ харчів був нікчемний. Норми видачі продуктів в цей період був встановлені такі: німці одержували великий пайок, українське і польське населення одержувало 1400 гр. хліба на тиждень, а єврейське населення 700 гр. на тиждень, цукру одержували 200 гр. на місяць. Взагалі євреї одержували половину того,

що одержували українці та поляки. Пізніше норми хліба *для євреїв* були знижені до 500 гр. на тиждень, а цукру до 100 гр. Почався страшний голод, частина єврейського населення нічого не мала. Діти пухли з голоду. ~~Почався~~ Загострився антагонізм серед єврейського населення. Євреї фахівці всі були на роботах і тому мали з чого і якось жити, а велика частина єврейського населення, що не могла робити, жінки і діти, залишалися без всього. Їм було страшно тяжко. Допомоги вони не мали.

В серпні місяці почали брати євреїв до концлагерів. *Перший* такий лагер був організований в Ляшках Мурованих. Пізніше створили концлагери в ~~Полевичах~~ Куровичах, Гірманові, Винниках і Козакнах. В осени створили лагер у Львові. Він находився по вул. Янівській ч. 134. *Крім того* Євреїв з лагерів посиляли на вулиці, де були розміщені приватні мешкання СС (вул. Потоцького і Листопада) для обслуговування всіх СС-ів і там влаштували для них невеликий лагер т. зв. "Чвартани"

В листопаді 1941 р. Перший раз оголошено ~~справу~~ утворення єврейського "гетто". Було сказано, що євреї мають переселитися до цього "гетто" на Замарстинові, за залізничним полотном. Проходів було ~~три~~ чотири, євреї мусіли їхати туди тільки через один прохід попід мостом на вул. Пелтевній. Цей міст євреї назвали "мостом смерті", тому, що коли євреї підїжджали з майном, німецька охорона забирала людей тих, хто їм подобався, головним чином жінок і ніщих, яких їх забирали на вул. Лонцкого, там їх роздягали частково, кидали на авто і вивозили за місто на смерть. Загинуло за листопад місяць коло 3000 чоловік, а гетто утворено не було. Після цих всіх акцій деякі євреї почали виїжджати по провінції. 4000-5000 чоловік повиїжджало в другі містечка, але це могли зробити тільки заможні люди.

З цьогож часу була проведена акція в самій єврейській громаді. Було забрано декілька молоді для концлагерій в Куровичах,

а керівник єврейської громади д-р Парнас був забитий.

В ці ж часи організовано німцями “уряд постачання” при єврейській громаді, це був орган, який приймав замовлення від німців на різні речі і продукти, яких часто неможливо було дістати у Львові. Цей орган мусів збирати речі у євреїв і передавав їх німцям, це була загальна форма законного рабунку єврейського населення.

Тоді була утворена єврейська міліція, яка зпочатку була підпорядкована проводу німецької єврейської громади, але яка весь час боролася за своє незалежне існування. Склад єврейської поліції був укомплектований так, що з кожним часом єврейська поліція по відношенні до євреїв ставала гіршою чим гестапо.

Від листопада 1941 р. до марта місяця 1942 р. Не було великих акцій. Була якась передишка. Людям здавалося, що життя нормалізується. Бували тільки дрібні акції, які забирали небагато жертв. *І продовжувався легальний грабунок євреїв.* Так наприклад в січні місяці був примусовий збір теплого одягу і хутра під карою смерті. Нове керівництво єврейської громади після смерті Парнаса було очолювано д-р Ротфельдом, який вмер натуральною смертю, а після нього був д-р Лангесберг.

В марті і квітні 1942 р. відбулася перша велика акція проти єврейського населення. Німці цю акцію організували дуже хитро, під виглядом “переселення”. Умовивши з єврейською громадою про порядок його проведення, про участь самої громади і допомогу єврейській поліції, видали постанову, що може *кожний переселенець* з собою забрати /25 клг. різних річей) 200 зол. і т.д./ . Під категорію переселенців німці підвели бідних і тих, що не могли працювати і всіх вивезли до Белзеца нібито на роботу і там знищили 15.000. Акція ця тривала 2 тижні.

На кінець цієї першої великої акції німці забрали також кілька десятків єврейців-мільйонерів і виселили їх до концлагерів.

Це була начеб то кара за те, що міліціонери в часі акції зловживали своєю владою і звільнили багато ув'язнених. Це було вірно, але треба завважити, що по більшій мірі міліціонери звільняли своїх кровних, або брали гроші за звільнення. Після цих акцій було видно, що німці мають *намір* знищити єврейське населення, але всетаки люди ще думали, що справа іде тільки про безробітне населення, тому намагалися горячково одержувати працю і організовувати нові види праці. Таким чином наприклад в квітні і травні місяці поставили великі "Міські вершати праці", які *нібито* давали охорону євреям.

Але всетаки почалася нова акція. 23 або 24 червня 1942 р. була акція, яка тривала тільки один день. Приїхала спеціальна команда до Львова, ходила по будинках, забирала жінок, дітей, старих, які не мали посвідок праці, і знищили їх всіх в концлагерах. Це була тренівочна акція до великої *акції*, яка сталася пізніше. До Львова приходили вже вісті про акції в різних містах околиці. В Галичині і в краківській *дистрикті* акції шли з заходу на схід таким порядком:- Краків, Мілець, Жешів, Перемишль, Городок. Крім того з півдня на північ – Коломия, Станислав.

В липні місяці німці оголосили нову контрибуцію і викликали враження *серед* єврейського населення, що ця контрибуція врятує їх, але ця контрибуція не була повністю виконана. В тім самім часі було розв'язано єврейський відділ уряду праці і всі єврейські справи були передані з цивільної німецької адміністрації до СС. Керівник уряду праці німець Вебер сказав керівникові єврейської громади, що від того часу міняється політика німецького урядування, щодо євреїв у Львові, в такому напрямі, що до того часу було вирішальне економічне питання, а зараз воно буде вирішуватися не з економічної

а з політичної точки зору.

СС почало своє урядування в справі євреїв з того, що перевіряли посвідки праці і клали печать на ці посвідки. Це все провадилося по містах роботи. Кому печатки не давали, зараз же забирали до концлагерів. Євреї думали, що це вже кінець і що євреї, які мають печатку залишаються в живих. Раптово 10 серпня 1942 р. почалася велика акція, найбільша у Львові, яка була організована в такий спосіб: великі сили СС, гестапо, *шуцполіцай*, і української поліції взяли участь в акції. Ця акція тривала ~~більше чим два~~ *около два* тижні. Ходили по хатах, забирали з підприємств і разом переводили їх до концлагеру на Янівське, а потім висилали до Белзца, де їх нищили порядком спалення в газових камерах. 55.000 чоловік загинуло в цій акції. Вона закінчилася 21-22 серпня.

Майно тих євреїв, які були знищені, забирали німці. Тимчасом керівник СС, генерал бригади Кацман видав розпорядження про утворення гетта. До 7-го жовтня всі євреї мусили залишити свої помешкання в місті і оселитися в гетті. На гетто було призначено досить невелика частина передміста Замарстинова, яке було оточене від півдня залізничним полотном, від заходу вул. Замарстинівською, від сходу вул. Варшавською. Це місце було занадто мале ~~де~~ *для* 40.000 євреїв, які ще тоді залишалися у Львові. В одній кімнаті повинно було жити 10-15 чоловік. Офіційно відводили три кубічних метри на душу, але і того не було. Тому в гетто загинуло багато людей від різних хворіб.

Коло 18-го листопада німці зробили нову акцію, а саме всі люди, які працювали в військових підприємствах, одержали таблиці з номером і літерою "W". ~~"R"~~ *"R"* Інші, які працювали в підприємствах важних для оборонної промисловості одержали таблиці

з літерою “R”. Всіх разом було їх 12.000 і тільки вони ~~зісталися~~ мали право на життя в гетто. Німці від того часу влаштовували раз по разу нові облави в гетті і кого бачили в хаті забирали і вбивали. У кого не було цих літер їх забивали на місці. Таким чином головно забивали дітей і старих. Ці дрібні щоденні акції закінчилися 5-6 січня 1943 р. великою акцією, в якій було знищено майже 15.000 євреїв і крім того ліквідовано єврейську громаду. Пізніше від 6-го січня до 9-го лютого німці ще провадили систематичне “вичісування” гетто і закінчили цю акцію арештом 130 єврейських міліціонерів. Після цих всіх акцій кількість євреїв в гетті була дуже мала. Залишилися тільки ці, що дійсно мали літери “W” і “R”. Границі гетта все більше і більше звужувалися. Гетто було оточене високим парканом. Між 1-им і 4-им червня 1943 р. німці виконали цілковиту ліквідацію гетта. В деяких місцях євреї ставили опір, дехто втівав по дорозі їх розстрілювали. Опір був дуже слабкий, неорганізований, більше індивідуальний, це були окремі люди, окремі групи. Від того часу існував у Львові xxxxx тільки один лягер, в якому знаходилося приблизно 15.000 євреїв, чоловіків і жінок. Всі вони там працювали.

19 листопада 1943 р. був ліквідований і цей останній лягер.

У місті Львові за весь час німецької окупації переховувалося декілька тисяч євреїв серед населення, але вони поступово нищилися німцями при різних нагодах.

Залишилися у Львові до 2.000 євреїв до приходу Червоної Армії.

22/1-46 г.

Фрідман Пилип Лазарович

Пронумеровано 12 лист.

Мл. Наук. Роб. Смаліус –

30-1-46 р.

transcript by Lydia Dhoul